

ГРЕЦЬКА СПІЛЬНОТА ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОДЕСИ В РОСІЙСЬКІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (XIX – 80-і роки XX ст.)

С. ПАРАДИСОПУЛОС

Вивчення історії греків Одеси важливо як для української громадськості, так і для народу Греції. Без всякого сумніву, діяльність греків, які обрали місцем свого проживання Одесу, надавало часом значного колориту економічній і соціальній картині і Півдня України, і Греції. Більше того, грецька спільнота Одеси, особливо її гордовельні елементи, помітно впливали на розвиток регіону.

Проте за вже більш ніж двохсотлітню історію греків Одеси в історичній науці так і не з'явилося монографічного дослідження про їх долю. І все ж поява деяких еліміністичних досліджень за останні десятиріччя вимагає певного підведення підсумків історіографічних розробок російських та радянських істориків.

Перші повідомлення про греків міста з'явилися у книжці А. Скальковського "Перше тридцятиріччя історії міста Одеси", яка була надрукована у 1837 р. У полі його зору був тільки відносно невеликий відрізок часу, так само як і окремі епізоди формування грецької спільноти Одеси. Однак, враховуючи, що книжка писалась майже по слідам подій, в ній збережені реалії часу та факти, які відсутні в інших джерелах. Важливе в цьому плані повідомлення стосовно наявності грецьких сімей в турецькому місті Хаджибей, тобто до переходу цього регіону до Російської імперії. Автор навіть прізвиська грецьких моряків, які перейшли на бік Росії під час російсько-турецької війни та

прийняли участь у військово-морських операціях флоту на Середземному морі. Майор Чанонд, капітани Гапалей і Кондурі, поручик Марангопуло на переобладнаних купецьких судах чи галерах діяли під російським християнським прапором і згодом перейшли на російську службу [19: 7].

Найбільшу увагу автора привернули події переселення греків в Північне Причорномор'є та діяльність грецького магістрату. А. Скальковський перебушував роль І. де Рибаса щодо розігнанні грецької еміграції. Фактично він був лише виконавцем давно задуманих планів російської імператриці Катерини II, вдало вписався в елітофілість російських політиків. Можливо, міркування І. де Рибаса стосовно промислового та характеру греків взагалі, які наводились на підтвердження необхідності поселення греків в Одесі, могли пояснюватись його особистими уподобаннями до торгівлі.

Цінні свідчення знайдені та збережені А. Скальковським відносно чисельності грецького населення міста в перші роки його існування. Віднайдені документи переписів жителів Одеси 1795 і 1797 рр. вказують на значний процент грецького прощарку в місті. У першому випадку їх нараховувалось, не беручи до уваги купецтва та військовослужбовців окремого від городян грецького дивізіону, 224 особи (129 чоловіків та 95 жінок). У другому випадку разом з грецьким дивізіо-

ном, албанцями та молдаванами, яких приєднали до греків, їх нараховувалося вже 606 чоловік [19: 114]. Якщо виходити тільки із цих чисел, то у відсотку греки складали під час першого перепису 9,6%, а під час другого – 13,3%. Зважаючи навіть тільки на це, зрозумілий інтерес А. Скальковського до перших греків Одеси. Отож, він змалював і будівництво будинків для греків, і діяльність Кесоглу як грецького ошкіуна, і оформлення грецької магістрату. Вказав одеський історик і на внесок греків у культурне життя та розвиток освіти напочатку історії міста. Та попри всі наведені факти, А. Скальковський не робив узагальнень, не зупинявся на питанні про вивчення політики Росії щодо переселення греків до Одеси та не оцінював місце греків в житті Одеси.

Паступним свідомством вже спеціального інтересу одеського суспільства до історії греків стала поява в першому томі “Записок” створеного в місто Товариства історії та старожитностей статті С. Сафоновича “Записки грецьких легіонів в Росії, або сучасне населення Балакланів”, в якій стисло згадана історія одеського і грецького батальйона [18: 205–238].

Під таким же кутом зору торкався історії греків Одеси К. Смолянінов в своїй “Історії Одеси”, яка з'явилася у 1853 р. Проте він на відміну від А. Скальковського більше уваги приділяв державній політиці щодо греків і розглянув укази уряду про розселення в окрузі Одеси греків і албанців, викид греків із Архієпископату та інших міст в Одесу і про заснування грецького “Григоріанського дивізіону”. Автор наголосив на ініціативах греків, спрямованих на створення власне грецької магістрату по прикладу греків міста Пізана [20: 366].

К. Смолянінов не погодився із К. Скальковським, який писав, що в 1805 р. одеська грецька спільнота подала прохання герцогу Риппелю, в якому вона добровільно зобов'язувалася для спорудження Троїцької грецької церкви вносити “від усієїкої спільноти, яка вивозиться за кордон, по дві з половиною копійки” [19: 185]. К. Смолянінов стверджував, що подібний крок про пожертву двох з половиною копійок грецька спільнота здійснила ще 4 березня 1808 р. для спорудження церкви в ім'я Сретення Господня на новому місці готії Північна площі. Відносно ж Троїцької і грецької церкви, то вона належала і грекам південної фортифікації, а Сретенську церкву запропонували побудувати греки північної фортифікації, які швидко багатіли від прибуткової закордонної торгівлі. Непорозуміння, які виникли між греками південного та північної фортифікації, спонукали місцевого архієпископа відмінити свій дозвіл, внаслідок чого будівництво храму було зупинено [20: 385].

В роботі К. Смолянінова також вміщені важливі повідомлення про загибель у Константинополі і грецького Патріарха Григорія V та про переховання його тіла в Одесі, про загибель торгівлі під час грецької революції.

Наприкінці другої половини XIX ст., з наближенням сторіччя міста в одеському суспільстві пробудився інтерес до місцевої історії. І практично кожне видання не проходило мимо згадок про греків, причому автори вже дещо по-новому підходять до проблеми. Це пов'язано як із розширенням кола джерел, так і зі спробами теоретичних узагальнень. Вже праця О. Орлова, яка вийшла у 1885 р. під назвою “Історичний нарис Одеси з 1724 по 1803 р.” була написана на базі документів, які зберігались у Москві (головним чином у московському архіві міністерства юстиції). Особливу цінність мають відсутні в Одесі матеріали одеського російського та іноземного магістратів. Отож, ці документи дозволили виявити факти, які раніше не були відомі. Так, автор згадав про купівлю греками земель у приватних осіб в Одесі, про створення І. де Рибаса “із чесних греків” тимчасової комісії у зв'язку із зростанням іноземного населення міста. Найбільше увагу О. Орлов приділяв справам управління греками та іноземцями, їх розселення та досягнення згадує між ними. Цим займався призначений помічником із числа греків підполковник Кесоглу. В монографії надана оцінка діяльності Кесоглу, детально повідомляється про його зловживання. Збудовані за розпорядженням І. де Рибаса державні будинки для розміщення греків, які прибували, для постійної проживання, Кесоглу надавав стороннім особам, інші записав

без охорони, внаслідок чого з них повиймали вікна та двері. Він же зробив великі розтрати державних коштів, але це виявилось тільки після смерті Кесоглу [12: 2–24]. О. Орлов навів і інші негативні приклади дій чиновників різного рівня у зв'язку з поселенням греків у Одесі.

Про важливість появи греків в Одесі писав В.А. Яковлев в роботі 1889 р. “До історії заселення Хаджибея 1789–1795”. Він наголошував, що Катерина II надавала особливе значення в розбудові міст розвитку середнього стану, і голіву частину якого складали торговці та промисловці. Тому для майбутнього новоствореного міста потрібні були саме представники торгового пролетаріату і враховуючи, що греки мали хист до торгівлі, російська адміністрація здебільше на них покладала надії у вирішенні цього питання. В.А. Яковлев висловлює положення, що саме тісім і греків, які проживали у гурьському Хаджибеї і склали основу багаточисельної грецької колонії [22]. В цілому ж, як вказував сам історик, його не задовольняти праці попередників, які звертали увагу тільки на адміністративну історію міста. Проте і ця загальна критика, і теоретичні висновки багато в чому бездоказові бо В.А. Яковлев використав значно менше джерел, ніж інші історики.

Цікава з точки зору концептуальності підходу книжка професора Поворосієської університету В.К. Падлера “Одеса в першу спокую існування”, надрукована у 1893 р. Він, виходячи із готичних уявлень засудження колоніальної політики “державних подій” XVIII ст., стверджував, що приклад Поворосієської краю показав неможливість примирення ні з самою політикою, ні її результатами. Строканий національний склад населення Поворосієської краю уявляється явищем, якщо не загрозливим, то, у всякому випадку, шкідливим і не відновним глибшим інтересам російського народу.

В.К. Падлер послідовно критикував катеринівську політику, яка ставила державу вище народності і посила, до певної міри, характер космополітичній. Процвітання та могутність держави, залежала, на думку політиків XVIII століття, від кількості населення та від його економічних характеристик, а не від національного складу і характеру. Держави, які потерпали від малонаселеності, повинні були турбуватись перше за все про збільшення населення і за запрошувати таких переселенців, які б представляли економічну цінність, ініціаторами, найбільш удачістю до праці та створення капіталу. Отож, виходячи з таких уявлень, В.К. Падлер розглядав історію греків Одеси.

Враховуючи дії І. де Рибаса найм грецьких матросів для російського флоту та зміст його писемних розпоряджень, історик прийшов до висновку, що в Хаджибеї планували вилучити насамперед військовий порт, а вже потім торгівельний. Із військових переселенців земель в місті отримали лише деякі, головним чином греки та декілька іноземців. Виходячи з того, що розраховували на появу переселенців із внутрішніх областей Росії було майже неможливо, В.К. Падлер робив висновок, що урядовіям попри всього приходилося створювати із Хаджибея місто для греків, народу сдиної з росіянами віри, який до того ж, потерпав під гурьським ярмом. Але незважаючи на свою неприховану симпатію до греків, В.К. Падлер, в рамках своєї концепції стверджував, що грецька колонія і дивізіон, на створення та підтримку яких уряд затратив стільки коштів, знаходились у плачевному стані. Серед грецьких поселенців не було ні одного капіталіста і переважна більшість їх складалася із бідняків, яких Росія приваблювала сдиною нацією на підтримку уряду [11: 35]. Хоча історик мав певну рацію, проте не слід забувати, що вже в 1795 р. в місті проживало 27 грецьких купецьких сімей з достатнім капіталом для ведення торгівлі (другої гільдії п'ять, третьої і гільдії двадцять дві) [20: 54]. Крім того, деякі греки були капітанами власних суден і активно займалися торгівлею. Цей приклад показує наскільки висновки В.К. Падлера не завжди достатньо аргументовані, що могли пояснюватись скоріше політичними, ніж науковими міркуваннями автора.

Значно меншу інформативність про життя греків мало ювілейне, до століття міста видання “Минуле і сучасне Одеси” [13]. Автори багатьох розділів подавали суб'єктивні свідчення про переселення греків у Північне Причорномор'є та життя емігрантів в Одесі. Теж саме можна сказати і про деякі інші праці кінця XIX ст.

Якщо у всіх вищеприведених прикладах роль греків у розвитку Одеси оцінювалась позитивно, то в книжці Д. Атлас «Стара Одеса, її друзі та вороги», виданій у 1911 р., авторка, віддаючи належне представникам різних народів у розвитку Одеси, майже не знайшла місця для греків. Зате вона включила в текст цитату із роботи Ф.Ф. Вігеля з досить різкою критикою греків [5: 82].

На початку XX ст. з'явилися публікації грецьких авторів про грецьку церкву Святої Трійці в Одесі та діяльність Філікі Етерії з виданням документів про неї [6: 17]. Проте вони були підготовлені непрофесійними істориками і не розглядали спеціально історію грецької спільноти в Одесі.

Повний етап у вивченні грецької громади Одеси пов'язаний із радянським часом. Значним доробком радянської історіографії стала праця члена одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук Т.Ю. Теохаріди, написана на матеріалах одеського архіву та присвячена історії одеського і грецького батальйону [21: 4-5]. Автор комплексно розглянув і загалом російську колонізаційну політику, і до греків на цьому тлі. Він вважав, що і грецький батальйон був приречений з самого початку, бо поселення жали бідно внаслідок нестаткової матеріальної забезпеченості. До того ж структура та умови формування (включення до складу батальйона тільки греків і албанців, які воювали при Катерині II на флоті і без оподарювань часів І. де Рибаса) вели до його розпаду. Т.Ю. Теохаріди відміняв негативне відношення до грецької колонізації частини царських адміністраторів. Герцог Ринне та і граф Ланжерон захоплювались ними, а в греках бачили людей, які проводили час за кофе, не були схвненіми до землеробства та віддавали перевагу торгівлі. Автор дослідження відмічав, що твердження про непристосованість греків до сільськогосподарства справді, але потрібно пам'ятати, що вони були в першу чергу військовими. Т.Ю. Теохаріди на прикладі грецького батальйону зробив висновок про безплідність політики військових поселень. Відмічаючи загалом високий рівень дослідження Т.Ю. Теохаріди, слід сказати, що на деякі висновки автора вплинули не тільки наукові, а й ідеологічні чинники, та національно-патріотичні почуття.

В другій половині XX ст. відіграють дослідження московського вченого Г.Л. Арша та його учня, одеського історика Г.М. П'ятигорського. Історію грецької еміграції до Росії Г.Л. Арш розглянув, децю односторонньо, головним чином, через мотиви греків до переселення на північ Чорного моря, не торкаючись політики Росії щодо колонізації [1: 85-89], як це раніше робив Т.Ю. Теохаріди.

Значний внесок Г.Л. Арша у вивчення організації «Філікі Етерія», яка була створена в Одесі та розгорнула на російській території широку патріотичну діяльність. В монографіях «Тайне товариство «Філікі Етерія» «Етеристський рух в Росії» [2: 3] на основі відкритих ним архівних документів змалювана цілісна картина формування цю-

го значного явища. Одним із важливих питань, поставлених Г.Л. Аршем стала проблема відношення царського уряду до «Філікі Етерії». На думку історика, офіційна російська політика об'єктивно сприяла підготовці грецької революції, як внаслідок російсько-турецьких війн, так і підтримки грецької спільноти в Росії, що стала основною опорною базою визвольного руху у другому десятиріччі XIX ст.

Історію греків Одеси Г.Л. Арш розглянув також у статті, присвяченій російській політиці відносно грецького національно-просвітницького руху. Він наголосив, що в історії новогрецької освіти особливе місце займало одеське грецьке комерційне училище, а діяльність грецьких недагогів Одеси Г. Геналіоса, К. Вардєліакоса, Г. Лассаніса мала загальногрецьке значення [4: 304-314].

Ряд спеціальних статей підготував Г.М. П'ятигорський. Найбільш цікава робота про грецьку допоміжну комісію, яка діяла в Одесі у 1821-1831 рр. [14: 135-152]. Пові архівні матеріали показали роль цієї комісії у справах допомоги та облаштування грецьких втікачів з території Османської імперії після початку грецької революції. В інших статтях, більш узагальнюючого характеру, розглянуто відношення грецької населення Одеси до повстання в Греції та дій російської армії під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр., етапи переселення греків в межі Російської імперії, які автор пов'язував із російсько-турецькими війнами, проаналізована діяльність окремих грецьких купців Одеси і грецької спільноти міста в цілому відповідно до внутрішньої політики царської Росії [15: 50-63; 16: 33-60].

Окремі явки конкретних фактів історії одеських греків, а також описи прокомаспільних процесів, пошуків їх появою та кінцюванням у царській Росії, вміщені в монографіях радянських дослідників, які висвітлювали соціально-економічні проблеми розвитку Південної України [7: 9; 10].

Аналіз основних робіт, які пим чинним чином розглядали грецьку історію Одеси, показав, що в дореволюційній історіографії (XIX поч. XX ст.) відсутні спеціальні дослідження про грецьку еміграцію та громаду Одеси. В загальних роботах по історії міста Одеси відомості про грецьку спільноту мають описовий характер, автори в цілому подають мозаїчну картину життя греків, головним чином констатуючи факти. Проте в середовищі одеських греків з'явилась тенденція до формування власної історіографічної традиції, які, в силу історичних обставин, не розвивались [8: 172-178]. В радянській історіографії вже присутні спеціальні дослідження по історії одеських греків, представлені роботами Т.Ю. Теохаріди, Г.Л. Арша і Г.М. П'ятигорського. На основі широкого кола джерел історик розглядали проблему в рамках російсько-грецьких зв'язків. Введення вченими в науковий обіг невідомі раніше архівних документів сприяло розкриттю деяких питань теми. І все ж, за більш ніж півтора сторіччя історія грецької населення Одеси, незважаючи на її актуальність, вивчалась недостатньо.

Література

1. Арш Г.Л. Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII - начале XIX вв. // Совместная этнография. - 1969. - № 3. - С. 85 - 89.
2. Арш Г.Л. Тайное общество «Филики Етерия». - М., 1965.
3. Арш Г.Л. Этеристское движение в России (Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи). - М., 1970.
4. Арш Г.Л. Новогреческое просвещение в России // Балканские исследования. - М., 1984. - Вып. 9. - С. 304 - 314.
5. Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. - Одесса, 1992.
6. Греческая церковь Св. Троицы в Одессе. - Одесса, 1908 (на грецькій та російській мовах).
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 - 1825. - М., 1970.
8. Дьомін О.Б. Одеса та грецька історична наука (XIX - початок XX ст.) // Записки історичного факультету Одеського державного університету. - Одеса, 1999. - Вып. 8. - С. 172 - 178.
9. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX в. - Ростов-на-Дону, 1963.
10. Кабузан В.М. Заселение Новороссии 1719 - 1858. - М., 1976.
11. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. - Одесса, 1893.
12. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. - Одесса, 1885.
13. Прошлое и настоящее Одессы. - Одесса, 1894.
14. Пятигорский Г.М. Деятельность Одесской греческой вспомогательной комиссии в 1821 - 1831 гг. // Балканские исследования. - М., 1982. - Вып. 8. - С. 135 - 152.

15. Пятигорский Г.М. Восточный кризис 20-х гг. XIX в. и греческая эмиграция Одессы // Советское славяноведение. – 1985. – № 1 – С. 50 – 63.
16. Пятигорский Г.М. Греческие переселенцы в Одессе в конце XVII – первой трети XIX вв. // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1985. – С. 33 – 60.
17. Сакелларіос С. Філікі Етерія. – Одеса, 1909 (на грецькій мові).
18. Сафонов С. Остатки греческих легионов в России или нынешнее население Балаклавы // ЗООИД - Одесса, 1844. - Т. 1 – С. 205 – 238.
19. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы. 1793 – 1823 – Одесса, 1837.
20. Смольянинов К. История Одессы // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т.3.
21. Теохаріді Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX ст. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук. – Секція для вивчення грецької нацменності. – Одеса, 1930. – Вип.1.
22. Яковлев В.А. К истории заселения Хаджибея 1789 – 1795. – Одесса, 1889.